

МІСЦЕ ПРИРОДОЗНАВСТВА В НАВЧАЛЬНИХ ПЛАНАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ (1786–1917 РР.)

У статті проаналізовано структуру навчальних планів вітчизняної загальноосвітньої школи (1786–1917 рр.) та визначено місце в них природознавства. Доведено, що навчальні плани загальноосвітніх шкіл зумовлювалися загальнокультурними, політичними та соціально-економічними чинниками й підпорядковувалися спеціальним законодавчим актам про базові основи системи освіти в Російській імперії.

Ключові слова: навчальний план, початкові школи, середні школи, природознавство, природничі дисципліни.

Природнича освіта являє собою складну систему, яка є результатом взаємодії двох систем, що розвиваються, – системи природничих наук й освітньої системи. Актуальність вивчення розвитку природничої освіти в системі загальної освіти зумовлена соціальною потребою в природничо-науковій підготовці учнів, здатних вирішувати найгостріші проблеми сучасності. Краще зрозуміти генезис шкільної природничої освіти нам допоможе ґрунтовний аналіз структури навчальних планів вітчизняних загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду.

Дослідженню генезису шкільної природничої освіти присвячені праці таких науковців, як О. Біда, Н. Васильєва, Л. Гуцал, А. Мартін, Л. Никитюк, Т. Собченко, І. Шоробура та ін. Розкриваючи той чи інший період у розвитку шкільної природничої освіти, висвітлюючи діяльність тих чи інших типів навчальних закладів, автори звертаються до аналізу навчальних планів.

Порівняльний аналіз навчальних планів різних типів російських дореволюційних, зарубіжних і радянських шкіл здійснив М. Веселов (1939 р.) [5]. Особливості навчальних планів гімназій м. Києва першої половини ХІХ ст. вивчала Г. Івашина. Проблему побудови навчальних планів загальноосвітньої школи в дореволюційній Росії досліджував С. Черепанов (1951 р.). Порівняльний аналіз навчальних планів чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів (до 1917 р.) здійснено Е. Дніпров (2011 р.) [7]. У цих працях виявлені певні тенденції в розвитку навчальних планів вітчизняної школи досліджуваного періоду. Натомість проблема визначення місця природознавства в навчальних планах вітчизняних загальноосвітніх шкіл потребує свого дослідження.

Мета статті – проаналізувати структуру навчальних планів вітчизняних загальноосвітніх шкіл (1786–1917 рр.) і визначити в них місце природознавства.

“Питання “чого навчати” та “як навчати” протягом історії користувалося постійною увагою з боку педагогів, філософів і політичних діячів. Віра в силу виховання то посилювалася, то послаблювалася, але ніколи не зникала”, – зазначав М. Веселов [5, с. 9]. Саме питання “чого навчати” посідає центральне місце в навчальному плані. З усього розмаїття наук потрібно обрати найголовніше.

У сучасному розумінні “навчальний план – документ, в якому встановлено кількість років навчання, перелічено навчальні предмети, визначено послідовність їх вивчення за роками навчання, зазначено кількість годин, яка відводиться на кожний предмет у кожному класі (на курсі). Відповідно до навчального плану складаються програми і підручники, визначається тривалість і структура навчального року, штату педагогів, забезпечується державне фінансування навчальних закладів. Навчальні плани розробляються для різних типів шкіл, професійних навчально-виховних закладів” [9, с. 204].

Природознавство як навчальний предмет увійшло у вітчизняну школу з прийняттям Статуту 1786 р. У цей час у Росії бурхливо розвивалися промисловість, торгівля, розширювалися внутрішній і зовнішній ринки. Згідно із Статутом, передбачалося два типи училищ: малі народні училища в повітових містах з дворічним навчанням (2 класи) та головні народні училища в губернських містах з п’ятирічним курсом (4 класи, причому 4-й клас дворічний). Природничі дисципліни вивчали в 3-му та 4-му класах, вони були представлені: в 3-му класі – загальною європейською географією та землеписом Російської держави; в 4-му класі – Статутом передбачалося “преподавать Российскую Историю, Географию всеобщую и математическую с задачами на Глобусе; также основы Геометрии, Механики, Физики, Естественной Истории и Гражданской Архитектуры; полагая из наук Математических на первый год Геометрию и Архитектуру, а на второй Механику и Физику...” [4, с. 138].

При Першому головному народному училищі в Петербурзі, згодом перетвореному в учительську семінарію, була підготовлена перша група із 25 вчителів природознавства. Першим методистом і вчителем майбутніх викладачів був академік В. Зуєв (1754–1794 рр.).

Для проведення занять з природознавства головні народні училища повинні були мати наочні посібники (колекції, основу яких мав становити місцевий матеріал, геометричні тіла, математичні й фізичні прилади, моделі). Насичення програмного матеріалу відомостями практичного, прикладного характеру було визначальною ознакою розвитку шкільного природознавства того часу. На подальший розвиток шкільної природничої освіти істотно впливали соціально-економічні та політичні умови, що склалися в Росії на початку ХІХ ст. Це був час “відчутного хитання ґрунту під тронем самодержавства, коли в зв’язку із зростанням промислових підприємств і внутрішньої та зовнішньої торгівлі посилювався розклад кріпосного ладу” [15, с. 41].

Розвиток капіталістичних відносин, розширення ринків, зростання промисловості підштовхували владу до проведення заходів, що сприяли б покращенню шкільної справи. На початку ХІХ ст. у Росії було проведено шкільну реформу, яка значно просунула вперед справу народної освіти. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти. Незабаром воно розпочало підготовку шкільної реформи. У 1804 р. були видані “Статут університетів” і “Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам”. У “Статуті навчальних закладів” система шкіл загальної освіти була представлена як єдина загальнонародна система, що складалася з університетів у кожному

окрузі, гімназій у кожному губернському місті, повітових училищ у кожному повіті, приходських – у містах і селах. Цією ліберальною реформою проголошувався принцип всестановості освіти та наступності усіх її ступенів [6].

На жаль, головна увага влади була звернена не на поширення грамотності серед широких верств населення, не на початкову школу, а на ті ланки шкільної системи, які обслуговували переважно дворянство, – гімназію та університет. Безстанова, згідно із Статутом, шкільна реформа по суті була дворянською. Фактично реалізація Статуту зводилася до того, що головні народні училища були перетворені в гімназії. Малі народні училища реорганізовано у нижчі школи двох типів: приходські (парафіяльні) однокласні з нижчим елементарним курсом і повітові двокласні з вищим елементарним курсом були пристосовані до їх перетворення, перших – у гімназії, других – у повітові училища. Що стосується приходських училищ, то вони створювались переважно в містах. Питання про створення сільських приходських училищ не було оформлено організаційно, в чому одразу ж виявився декларативний характер Статуту 1804 р.

За реформою 1804 р. природознавство увійшло як навчальний предмет до трьох типів шкіл: приходських, повітових та гімназій. Навіть у програмі приходських училищ було наявне читання книги “Краткое наставление о сельском домоводстве, произведении природы, сложении человеческого тела и вообще о средствах к предохранению здоровья”. Метою такого читання, згідно із Статутом, було: “Доставить детям земледельческого и других состояний сведения, им приличные... дать им точные понятия о явлениях природы и истребить в них суеверия и предрассудки” [15]. Статут передбачав необхідність наочних посібників для викладання курсу природничої історії.

На думку С. Черепанова, в оновленій системі народної освіти найбільший інтерес становлять навчальні плани повітових училищ і гімназій, між якими також була встановлена наступність. Курс навчання в повітових училищах був дворічним, у гімназіях – чотирирічним. Повітове училище, згідно із Статутом, повинно було існувати в кожному повітовому місті. Але, як зазначав С. Рождественський, у 1808 р. на 486 повітових міст було відкрито всього 126 повітових училищ [10, с. 64]. У повітовому училищі при двох учителях викладались Закон Божий, “должности человека и гражданина”, граматика російська і “місцевої мови”, чистописання, загальна й російська географія, загальна і російська історія, арифметика, початкові відомості з геометрії, фізики, природознавства (природнича історія) і технології, що мають стосунк до місцевої промисловості, малювання. На природничу історію відводилось у другому класі 3 години на тиждень. Основною метою гімназій була підготовка до університетів. Тому й навчальний план повинен був відповідати цій меті, у зв'язку з чим на природознавство в ньому відводилось у 3-му та 4-му класах по 4 години на тиждень.

Аналізуючи навчальний план гімназій, бачимо, що він був сильно переважаний і включав велику кількість предметів: латинська, французька і німецька мови, додаткові курси історії і географії, статистика загальна і Ро-

сійської держави (статистичні дані економіко-географічного характеру), природнича історія, дослідна фізика, чиста і прикладна математика, початковий курс філософії й політичної економії. Природнича історія повинна була викладатися з “приноровлением оной к начальным основаниям сельского и лесного хозяйства”, причому наочно. Кожна гімназія повинна була мати “собрание естественных вещей всех трех царств природы, потребных к изъяснению и наглядному познанию естественной истории, особливо ж всех естественных произведений той губернии, в коей гимназия находится”.

Статут також рекомендував для більш успішного викладання проводити з учнями прогулянки (екскурсії), на яких “учитель естественной истории и технологии собирает травы, различные роды земель, камней и разъясняет их свойства и отличительные признаки. В зимнее время сей учитель с частью своих учеников осматривает в городе фабрики, мануфактуры и мастерские художников, дабы предметы, которые он преподает по сей части, объяснить практикою: ибо рисунки и описание не могут дать ясного и достаточного о том понятия”. Велика увага до такої форми навчання, яка ґрунтувалась на безпосередньому сприйнятті об’єктів і явищ, що вивчаються в природній або штучно створеній обстановці, була цілком виправдана у світлі утилітарних цілей освіти і професійної підготовки гімназистів. Загалом, “наявність у навчальному плані гімназії 1804 р. політичних і природничих наук робить його, незважаючи на недоліки, одним з найбільш прогресивних за задумом планів 3-поміж тих, які затверджувались царською владою” [13, с. 158].

Є. Мединський зауважив, що “шкільна реформа 1804 р. була прогресивним явищем в історії освіти Росії: Росія збагатилася трьома університетами і декількома десятками гімназій; була створена мережа повітових училищ; молодь знайомилася у гімназіях та університетах з прогресивною на той час раціоналістичною філософією тощо. В основу навчання були покладені прогресивні принципи, які дали свої плоди” [8, с. 344].

Таким чином, завдяки реформі відбулося збільшення навчального часу, що відводився на вивчення природничих наук у розмірі 6 тижневих годин, за рахунок проведення великої кількості уроків фізико-математичного циклу й природничої історії, причому викладання останньої вводилося як у молодшому (повітові училища), так і в старшому віці (гімназії). Одночасно дещо зменшується час на вивчення загальної й Російської географії, яка об’єдналась в один предмет.

Після 1812 р. у політиці влади в галузі освіти відбувається відхід від прогресивних положень Статуту 1804 р. На перший план виходить релігійно-моральна освіта учнів. Гімназії стають привілейованими навчальними закладами, де навчаються діти дворян. Із шкільних програм виключаються науки суспільні як такі, що сприяють вільнодумству. Курс природничої історії скорочується майже удвічі, а у 1819 р. і зовсім виключається з повітових училищ “по излишеству”. У гімназіях цей предмет переводиться у розряд обов’язкових. Кількість годин на його вивчення не визначена. З 1819 р. в школах була уведена плата за навчання. Замість живого, цікавого підручника

В. Зуєва “Начертание естественной истории” (1786 р.) у школах починають застосовувати підручники, написані сухою мовою й насичені голою систематикою. Учням доводилось без будь-яких наочних посібників вивчати систематику з великою кількістю таксономічних підрозділів. Учіння перетворювалось у суцільне зубріння. Звідси цілком зрозуміле негативне, навіть відразливе ставлення до природознавства, яке спостерігалось у більшості учнів.

Микола I, який вступив на престол у 1825 р., займався централізацією влади, русифікаторством, уведенням цензури в галузі освіти, поверненням до становості, що була традиційною для Росії [12, с. 37]. За його володарювання в 1828 р. був виданий новий шкільний Статут, згідно з яким зв'язок гімназій з повітовими училищами був знищений, і замість єдиної шкільної системи (приходські училища – повітові училища – гімназії) створено дві системи: система елементарної освіти (приходське дворічне училище і як його продовження – повітове училище з трирічним курсом) і відірвана від цих шкіл система середньої і вищої школи (гімназія з 7-річним курсом і університет). Кожен шкільний ступінь призначався для певного стану (гімназія переважно для дітей дворян).

У цей період репресії царського уряду в галузі народної освіти в Україні виявилися в тому, що нові початкові школи для трудящих у всіх губерніях не створювалися. Середні навчальні заклади, повітові й духовні училища, закриті дворянські навчальні заклади відкривались переважно в північно-східних губерніях (Полтавській, Чернігівській, Харківській). У західних губерніях (Подільській та Волинській) уряд найбільшу увагу приділяв створенню духовних училищ, закритих пансіонів для дворян.

Якщо аналізувати навчальні плани гімназій, то кількість предметів природничо-наукового циклу значно скорочувалась, а викладання природничої історії зовсім виключалось з їх розкладу. Головною причиною видалення шкільного природознавства було ставлення влади до цієї “небезпечної” науки.

І хоча Статут 1828 р. виключив природознавство з навчальних планів початкової й середньої школи, перервав становлення природничої освіти в системі навчальних закладів міністерства народної освіти, тим не менше, цей процес був продовжений у кадетських корпусах, де згідно із Статутом 1830 р. серед інших навчальних дисциплін передбачалось викладати: арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, аналітичну геометрію, механіку, природничу історію, фізику, хімію, російську і загальну географію, статистику. Загалом же природничі предмети становили незначний відсоток у 8-річному навчальному курсі, де було багато інших загальноосвітніх і спеціальних дисциплін. Згодом програми кадетських корпусів зазнали певних змін. У середині 1840-х рр. з переліку предметів, які викладались у загальному класі, була усунена аналітична геометрія, але додані зоологія і біологія. Крім того, в спеціальних класах ті, хто готувався служити в артилерії або інженерних частинах, вивчали диференційне й інтегральне числення, основи механіки й гідравліки, розширені курси фізики й хімії, фортифікацію.

У 1839 р. при гімназіях були відкриті реальні класи та відділення з метою “доставить производителюному классу новые средства к приобретению технических познаний” [3]. У цих класах викладали практичну хімію і практичну механіку, а на відділеннях – природничу історію.

Реакція періодично змінювалась певними ліберальними послабленнями. Наприкінці 1840-х рр. був переглянутий Статут гімназій і училищ повітових і приходських на предмет його більш суттєвого пристосування до потреб капіталістичного господарства, що стрімко розвивалось.

З початку 1852/53 н. р. гімназії були переведені на три типи: з природничою історією та законодавством; із законодавством без природничої історії; з грецькою мовою без законодавства і природничої історії.

Саме в 1852 р. природничу історію в повному обсязі повертається до школи. Цей предмет уведений новим шкільним Статутом у навчальні плани гімназій. Уперше були складені навчальний план і програма, яка визначала зміст цього навчального предмета. При цьому змінювалась послідовність вивчення предметів курсу природничої історії порівняно з прийнятою раніше (нежива природа – рослини – тварини – людина). Уведення до гімназичного курсу природничої історії було необхідно тому, що тим самим відчутно було б полегшено детальне й ґрунтовне вивчення природничих наук для студентів фізико-математичного і медичного факультетів. Цією ж обставиною пояснюється і поява курсу “Анатомія і фізіологія людини”, який раніше вивчали лише у вищих навчальних закладах.

Друга половина ХІХ ст. ознаменувалась сходженням на російський престол Олександра ІІ. Це час скасування кріпацтва і цілої серії реформ, що стосувались усіх аспектів суспільного життя. Першочерговим завданням було й реформування освіти, оскільки більшість невдач пов’язувались з неосвіченістю, насамперед, нижчих і середніх верств населення. Суспільство почало розуміти, що без освіти не може бути руху вперед. У періодиці того часу розгорнулася жвава дискусія про те, якою вона повинна бути. Висувалась вимога щільної мережі початкових шкіл, підвищення грамотності населення. Прогресивні педагоги 60-х рр. ХІХ ст. вимагали, щоб початкова школа стала дійсно народною, охоплювала всі верстви населення й була послідовно пов’язана із середньою.

У галузі середньої школи найгострішим у 60-ті рр. ХІХ ст. було питання про її характер, класичний або реальний напрям. Прибічники класичної освіти зазначали, що: 1) класична гімназія є підготовчим ступенем до університету і 2) класицизм має більше освітнє значення, надаючи формального розвитку (а саме сприяє розвитку пам’яті, привчає до систематичного мислення). Захисники реальної освіти підкреслювали життєвий характер реальної школи, необхідність достатніх відомостей з математики, фізики, природознавства, знання нових мов. Вони цінували загальноосвітній характер реальної школи за те, що вона надає багато необхідних для життя знань, і відзначали, що при загальноосвітньому характері реальної школи вона може слугу-

вати підготовчим ступенем для вищої спеціальної освіти не лише не гірше, а й краще, ніж класична гімназія.

“Положення про початкові народні училища” від 14 червня 1864 р. ліквідувало державно-церковну монополію на освіту. Тепер відкривати й утримувати початкові школи дозволялось як громадським установам, так і приватним особам. Природознавство в початкових школах практично не викладалось.

Статут середньої школи – “Статут гімназій і прогімназій” (прийнятий 19 листопада 1864 р.) – уводив принцип рівності всіх верств і віросповідань, але запроваджував плату за навчання. Гімназії були поділені на класичні та реальні. Класичним гімназіям надано значну перевагу: ті, хто їх закінчував, могли вступати до університету і в інші вищі навчальні заклади. Ті, хто закінчував реальну гімназію, могли вступали лише у вищі технічні навчальні заклади. У класичних гімназіях (з двома давніми мовами та однією давньою мовою) викладались, головним чином, гуманітарні дисципліни, а в реальних – природничі (пізніше реальні гімназії були замінені реальними училищами). У реальних гімназіях природнича історія залишились у всіх класах, а в класичних і напівкласичних – лише в трьох молодших. У класичних гімназіях: у 1-му і 2-му класах – зоологія; в 1, 2, 3-му класах – ботаніка; в 3-му класі – фізика земної кулі. У реальних гімназіях: в 1, 2, 3-му класах – зоологія і ботаніка; 4-му – фізика земної кулі; в 5-му і 6-му – хімія; в 7-му класі – анатомія і фізіологія людини. У класичній гімназії на природничу історію виділялось 6 годин, у реальних – 23 години.

Згідно з цим Статутом, головним завданням викладання природничої історії повинно було бути “возможно полное и равномерное ознакомление учащихся гимназии с современным содержанием учения о земной природе и с деятельностью человеческого разума в добывании материалов для этого учения и построению его”. Нові програми і підручники з природничої історії були побудовані згідно із засвоєним школою “любенівським” методом. Зміст навчального матеріалу не зазнав скільки-небудь серйозних змін і в кінцевому підсумку це стало чинником, який поставив під сумнів освітнє й виховне значення шкільного природознавства. Усі спроби змінити такий стан справ велись не в напрямі перегляду змісту навчального матеріалу, а пошуку нових прийомів на уроках, зміни методики уроку, які полегшували б засвоєння навчального матеріалу [11].

У 1871 р. побачив світ новий “Статут гімназій і прогімназій”, а у 1872 р. – “Статут реальних училищ”. Поворот у політиці Міністерства народної освіти виявився в підході проти реальної школи і за посилення класицизму. Змінювався класицизм з неогуманістичного в сухий, граматичний, коли центром вивчення латинської і грецької мови стала не антична література, а граматичні форми давніх мов. Метою посилення класицизму, на переконання Д. Толстого і його прибічників, була протидія поширенню серед молоді матеріалістичного світогляду, відволікання її від політичних питань, зведення середньої освіти до формального розвитку, встановлення суворого нагляду за викладанням. Школа відтепер керувалася загальнодержавними програмами.

Циркулярні замінили будь-яке обговорення програм, підручників, методів навчання. Педагогічні ради були скасовані й позбавлені самостійності. Навіть побіжне зіставлення цих двох нових статутів свідчить, що гімназії були поставлені вище від реальних училищ. З усіх наук про природу в навчальному плані залишилось небагато. Фізика викладалась протягом трьох останніх років при невеликій кількості годин доволі слабо (за повної відсутності розв'язання задач). Хімія була відсутня. Один рік приділявся короткому курсу космографії. Деклароване навчальним планом 1871 р. "Коротке природознавство" фактично уведено до курсу гімназій не було (примітка до навчального плану явно натякала, що цей предмет необов'язковий і навіть небажаний: що він викладається в одному із старших класів у тих гімназіях, де є здібний до того вчитель).

Міністерство народної освіти вважало, що природознавство "...не соответствует силам учеников этого возраста и служит только к обременению их памяти без всякой пользы для развития" [14, с. 560]. Природознавство було залишено лише в 6-му класі (2 уроки). На практиці в більшості гімназій на природознавство не відводилось взагалі ніякого навчального часу. Необхідно відзначити ще одну причину скорочення годин на природознавство слабку методичну підготовку вчителів природознавства. Необхідні відомості з природознавства передбачалось повідомляти учням на уроках географії, фізики і математичної географії. Кабінети і лабораторії, які були організовані в багатьох навчальних закладах, стали непотрібними. Їх обладнання консервувалось або передавалось в інші навчальні заклади.

Реальні гімназії були перетворені в реальні училища – навчальні заклади, які повинні були давати як загальноосвітню підготовку, так і професійну. Термін навчання в них був урізаний на один рік, до того ж 7-й клас оголошувався необов'язковим. Загальна освіта в них надавалась лише в перших чотирьох класах, з 5-го розпочиналась спеціалізація за двома відділеннями – основним і комерційним. Після 6-го класу учні обирали один з трьох напрямів – комерційний, механіко-технічний або хімічний. До навчального плану реальних училищ входив також курс природознавства, який повинен був викладатися не науково, а технологічно. Аналізуючи навчальний план реальних училищ, І. Алешинцев зазначав, що в ньому занадто мало часу відводиться на вивчення таких важливих загальноосвітніх предметів, як природнича історія, географія й історія. Він зауважував, що за кількістю загальноосвітнього елементу реальні училища були середніми школами дуже "низької проби" [1]. Проте питома вага природничо-наукових дисциплін виглядає дуже пристойно (без урахування додаткового класу): а) за основним відділенням (зі 172 тижневих годин): математика – 28 (16,3%), природнича історія – 6 (3,5%), фізика – 6 (3,5%), хімія – 4 (2,3%), механіка – 4 (2,3%), географія – 8 (4,7%); усього – 56 (32,6%); б) за комерційним відділенням (зі 166 тижневих годин): математика – 20 (12%), природнича історія – 4 (2,4%), фізика – 4 (2,4%), географія – 10 (6%), усього – 38 (22,9%).

Таким чином, за цим показником основне відділення реальних училищ практично зрівнюється з військовими гімназіями, а комерційне – перевершує

чоловічі гімназії (при тому, що на всіх відділеннях додаткового класу ще 3 години передбачались на математику, 2 – на природничу історію і 2 – на фізику і хімію; крім того, на різних відділеннях викладались й інші предмети, суміжні з природничо-науковими).

Перебудова навчального плану 1872 р. відбувалася протягом 40 років дуже повільно, але основною її тенденцією було розширення загальноосвітнього курсу основного відділення та перетворення реальних училищ у загальноосвітню середню школу, яка прирівнювалась би до гімназії.

Навчальним планом 1890 р. природнича історія виключалася з програм гімназій. Частково вона збереглася в навчальних планах жіночих та військових гімназій, реальних та міських училищ.

Л. Березівська відзначила: “Початок ХХ ст. – 1917 р. – це період спроб реформування шкільної освіти, насичений циклом шкільних реформ, які продукували оригінальні ідеї, зокрема щодо індивідуалізації навчального процесу, його диференціації. Педагогічні засади шкільних перетворень Міністерства народної освіти розробляло, спираючись на широкі кола педагогічної громадськості, але під безпосереднім контролем царя” [2, с. 48]. Насамперед, зазнала реформувань гімназійна освіта.

Згідно з новим проектом, розробленим комісією при міністрі освіти Ванновському, намітилась така структура єдиної середньої школи: перші три класи – загальні й обов’язкові для всіх учнів; починаючи з 4-го класу, поряд із загальним обов’язковим курсом, уводиться для одних учнів (за бажанням) латинська мова, для інших – додатковий курс природознавства і графічної майстерності. Микола II відмовився затвердити проект, продемонструвавши цим усю “ліцемерність дій влади з підготовки “реформи”” [13, с. 192].

У 1901 р. Статут 1871 р. був переглянутий, а створена в 1901 р. комісія з перегляду програм запропонувала ввести курс початкового природознавства в трьох молодших класах гімназії. До навчального плану уводився початковий курс природознавства, якому вперше було дано назву “Природознавство”. Програма з природознавства була складена відомим популяризатором біологічної науки і пропагандистом вивчення рідної природи, професором Петербурзького лісного інституту Д. Кайгородовим (1846–1924). Давні мови було значно скорочено. Незабаром програма Д. Кайгорова була замінена програмою В. Шимкевича.

У навчальному плані 1911 р. простежуємо зміни в побудові курсу природознавства. Значно збільшується його загальноосвітнє значення. Знання набувають систематичного характеру. У пояснювальній записці надано іншого спрямування вивченню природознавства. “Изучение естествознания в первом концентре, обнимающем I и II классы, должно служить для возбуждения интереса к изучению природы, и во втором концентре для удовлетворения этого интереса и сообщения главнейших естественно-исторических сведений, необходимых для понимания происходящего перед глазами учащегося. У ученика, незаметно для него самого, должно складываться естественно-историческое понимание окружающего”. Відповідно будується і систематич-

не вивчення курсу. У перших двох класах учні знайомляться з конкретними предметами і явищами, а також закономірностями в природі: тверді тіла, вода, повітря (властивості кисню, азоту, вуглекислого газу та ін.), поняття про метали й неметали, найважливіші мінерали і гірські породи, найважливіші представники рослинного і тваринного світу, поняття про “найголовніші органи людського тіла”. У 3-му класі вивчають: систематичний курс ботаніки (морфологія і систематика рослин); в 4-му – зоології (від нижчих до вищих організмів); в 5-му – хімії, в 6-му класі – мінералогії і геології; а у другому півріччі – фізіології рослин (на базі хімії і знань, отриманих з неорганічної природи); в 7-му класі – анатомії і фізіології людини.

Стосовно початкової школи слід відзначити, що кількісне та якісне зростання системи установ з початкової освіти зустрічало на своєму шляху багато перепон порівняно з системою середньої школи. Початкові народні училища існували на кошти різних організацій, були школи відомства Міністерства народної освіти, церковно-приходські школи духовного відомства, школи, що відкривались з ініціативи органів міського й земського самоврядування, школи інших відомств і приватні школи. Міністерство народної освіти залишало, однак, за собою загальне керівництво і контроль, що, звичайно, заважало розвитку громадської ініціативи в покращенні початкової освіти.

Найбільший інтерес становить для нас навчальний план вищих початкових училищ, оскільки вони були своєрідною надбудовою над початковою школою і могли стати ланкою “єдиної системи шкільної освіти”, що задовольнила б назрілі освітні потреби країни, яка розвивалась.

Вищі початкові училища були поширені в невеликих містах. Створювалися вони на основі повітових училищ і надавали повну початкову освіту. В 1872 р. повітові перейменовані в міські училища, а у 1912 р. – у вищі початкові училища. У них навчались переважно діти буржуазії, службовців і заможних селян. Училища склалися з чотирьох класів. Курс навчання був чотирирічним. Існували чоловічі й жіночі училища. Спільне навчання хлопчиків і дівчат не практикувалось. Тут викладали російську мову і словесність, арифметику й алгебру, геометрію, географію, історію Росії з відомостями із загальної історії, природознавство й фізику, малювання й креслення, фізичні вправи, співи, гімнастику й рукоділля (в жіночих училищах). Фактично курс вищих початкових училищ був наближений до курсу прогімназій, але без вивчення іноземних мов, які могли вивчатися як необов’язкові предмети з дозволу попечителя навчального округу. Учні, які пройшли курс 1-го й 2-го класів, мали право вступити відповідно до 2-го й 3-го класів гімназії або реального училища, однак для вступу до 3-го класу потрібно було скласти іспит з іноземної та давніх мов.

З таких дисциплін, як природознавство, фізика, географія, геометрія, вивчався той самий навчальний матеріал, що й у повному курсі середньої школи, але менший за обсягом і в більш елементарному викладанні, доступному віку учнів.

Законоположенням 1912 р. при вищих початкових училищах дозволялося відкривати додаткові класи або курси (педагогічні, поштово-телеграфні, бухгалтерські, будівничі, електротехнічні, сільськогосподарські тощо). Кожне училище повинно було мати бібліотеку, фізичний кабінет, зібрання посібників з усіх предметів навчання.

Радикальні зміни в завдання і структуру загальноосвітньої середньої школи вніс проект реформи міністра П. Ігнат'єва (1915–1916 рр.). В основу проекту було покладено думку, що єдина загальноосвітня середня школа повинна бути національною, самодостатньою, демократичною, позастановою, семирічною, двоступеневою з поліфуркацією на II ступені (новогуманітарне відділення з однією новою мовою, з переважанням гуманітарних предметів; гуманітарно-класичне – з однією давньою і новою мовою, з переважанням гуманітарних предметів; реальне – з однією давньою мовою і поділом на дві гілки: 1) з переважанням математичних і 2) з переважанням природничих предметів) і водночас із спеціальними додатковими класами для підготовки до професійної діяльності учнів, які не вступатимуть до вищих навчальних закладів; функціонування різних типів державних та приватних навчальних закладів; у змісті освіти – спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що передбачала гуманітарні та природничі знання; наближення до реалій життя і розробка на науковому, національному, виховному і трудовому (діяльному) принципах; поєднання класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових освіти тощо [2, с. 49]. Широко обговорювався на сторінках преси поділ предметів на загальноосвітні та виховні. Так, географія, природознавство, математика, хімія, фізика зараховувались до загальноосвітніх предметів, а практичні заняття з природознавства, фізики й хімії – до виховних. Але проект реформи шкільної освіти, запропонований П. Ігнат'євим, був відхилений урядом.

Висновки. Таким чином, вітчизняна школа була невід'ємною складовою загальноімперської системи освіти й розвивалась відповідно до розробленого Міністерством народної освіти законодавства. Навчальні плани загальноосвітніх шкіл зумовлювалися загальнокультурними, політичними та соціально-економічними чинниками та підпорядковувалися спеціальним законодавчим актам про базові основи системи освіти в Російській імперії. Аналіз навчальних планів виявив, що протягом досліджуваного періоду природознавство не посідало провідного місця у вітчизняній загальноосвітній школі. Головною причиною цього було негативне ставлення чиновників Міністерства народної освіти до введення природознавства у школу, побоювання перед його впливом на розуми учнів. Звідси й відсутність підготовлених учителів, гарних підручників, навчальних посібників. Ідея еволюції, що давала природничо-наукове пояснення походженню різноманітного органічного світу, похитнула учіння релігії про постійність і незмінність видів. Царське міністерство народної освіти побоювалося проникнення ідеї еволюції до курсу шкільного природознавства. Викладання його здійснювалось молодосвідченими вчителями, без екскурсій, без наочних посібників і дослідів. У початковій школі природознавства, як правило, не було зовсім, або в дуже обмеженому

вигляді. Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів, зокрема подальшого аналізу потребує зміст природничої освіти на різних етапах її розвитку, а також у різних навчальних закладах.

Список використаної літератури

1. Алешинцев И.А. История гимназического образования в России. XVIII–XIX вв. / И.А. Алешинцев. – СПб., 1912. – 182 с.
2. Березівська Л. Державна політика щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти в Україні в імперську добу (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Л. Березівська // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – № 2. – С. 44–52.
3. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – М. : Русское слово, 1996. – 5547 с.
4. Васильева Н.А. Естествознание в содержании гимназического образования в дореволюционной России (1804–1900 гг.) / Н.А. Васильева // Естествознание и гуманизм : сб. науч. трудов. – Томск, 2005. – Т. 2. – № 1. – С. 138–139.
5. Веселов М.О. Учебные планы начальной и средней школы (сравнительный анализ) / М.О. Веселов. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1939. – 80 с.
6. Днепров Э.Д. Российское образование в XIX – начале XX века : в 2 т. Политическая история российского образования / Э.Д. Днепров. – М. : Мариос, 2011. – Т. 1. – 648 с.
7. Днепров Э.Д. Российское образование в XIX – начале XX века : в 2 т. Становление и развитие системы российского образования (историко-статистический анализ) / Э.Д. Днепров. – М. : Мариос, 2011. – Т. 2. – 672 с.
8. Медынский Е.Н. История педагогики / Е.Н. Медынский. – М. : Учпедгиз, 1947. – 580 с.
9. Професійна освіта : словник : навч. посіб. / уклад. С.У. Гончаренко та ін. ; за ред. Н.Г. Ничкало. – К. : Вища шк., 2000. – 380 с.
10. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 гг. / сост. С.В. Рождественский. – СПб. : М-во нар. прос., 1902. – 785 с.
11. Сент-Илер К.К. О преподавании естественноисторических наук в общеобразовательных школах / К.К. Сент-Илер // Педагогический сборник. – 1865. – № 4. – С. 310–335.
12. Сухомлинська О. Педагогічний дискурс XIX ст. – диференціація й інтеграція ідей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2009. – № 4. – С. 36–41.
13. Черепанов С.А. Учебные планы общеобразовательной школы в дореволюционной России / С.А. Черепанов // Известия Академии педагогических наук РСФСР. – 1951. – Вып. 33. – С. 151–216.
14. Шмид Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмид. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1878. – 684 с.
15. Шульга І.К. Нариси з історії шкільного природознавства в Росії / І.К. Шульга. – К. : Рад. школа, 1955. – 290 с.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2014.

Коробченко А.А. Место естествознания в учебных планах общеобразовательной школы (1786–1917 гг.)

В статье анализируется структура учебных планов отечественной общеобразовательной школы (1786–1917 гг.) и определяется место в них естествознания. Доказано, что учебные планы общеобразовательных школ обуславливались общекультурными, политическими и социально-экономическими факторами и подчинялись специальным законодательным актам о базовых основах системы образования в Российской империи.

Ключевые слова: учебный план, начальные школы, средние школы, естествознание, естественные дисциплины.

Korobchenko A. The role of natural science in the curriculum of the comprehensive school (1786–1917)

In the article the structure of curriculum in the domestic comprehensive school (1786–1917) is analysed and the role of natural science is stated. It is noted that the school was part of an education system of Russia and developed on the basis of the legislation of the Ministry of national education.

It is proved that the curriculum of the comprehensive school was conditioned by cultural, political, social and economical factors and was subordinated to special laws about base of educational system in Russia. Curricula promoted implementation of the content of natural disciplines. It is noted that during the investigated period natural science didn't take leading role in the domestic comprehensive school.

The main reason for it was the negative attitude of the Ministry of Education to the introduction of natural science in schools, the fear about its influence on pupils' minds. As a result there was the lack of professional teachers and good textbooks. The idea of the evolution, which gave the scientific explanation of the origin of the organic world, shook the religious doctrine about the constancy and immutability of the species.

Tzar's Ministry of education was afraid of breaking of the idea of evolution into the school course of natural history. Its teaching was conducted by not so experienced teachers, with few excursions, with lack of visual aids and experiments. In the elementary school natural science either wasn't taught at all or with many limits. In the secondary school the amount of periods for this subject also was insufficient.

Key words: *curriculum, elementary school, secondary school, natural science, natural history.*